

De gamle kongerigske Enklavers Oprindelse.

Af N. H. Jacobsen.

Da Danmark ved Freden i Wien den 30. Oktober 1864 afstod alle de Rettigheder, som det havde i Hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg til Østrig og Preussen, var der visse Dele af Egnene Syd for Kongeaaen, der indtog en Særstilling. Det drejede sig om de saakaldte „Kongerigske Enklaver“ d.v.s. nogle spredte Omraader der stod direkte under Kongeriget og havde gjort det i henved 400 Aar. Ved Artikel IV i Fredstraktaten blev imidlertid disse Enklaver afstaaet sammen med Hertugdømmerne, „for at forenkle Afgrænsningen mellem Danmark og Hertugdømmet Slesvig og for at opheve de Ulemper, som opstod ved de kongerigske Enklavers Beliggenhed i slesvigsk Omraade“. Til Gengæld indvilgede Østrig og Preussen i, „at en ækvivalent Del af Slesvig, som foruden Ærø omfattede Omraader, der var egnede dertil, skulde udskilles fra Hertugdømmet og indlemmes i Kongeriget“. Det Omraade af Slesvig, der paa denne Maade kom til at høre til Danmark, blev de saakaldte „Otte Sogne“, der er beliggende mellem den gamle slesvigske Grænse ved Kolding Fjord og Kongeaagrænsen, samt nogle Egne omkring Ribe.

De kongerigske Enklaver eller „Det blandede Distrikt“, som den officielle Betegnelse meget betegnende var, dannede ikke noget sammenhængende Hele; ja, de forskellige Dele, som hørte ind under denne Betegnelse, var endog saa adspredte, at det ikke er muligt at give de nøjagtige Afgrænsninger af Enklaverne paa et Oversigtskort. For den Del af Enklaverne, som var beliggende paa Øerne udenfor Slesvigs Vestkyst, kan det bedst lade sig gøre, idet Enklaverne her omfattede Øen Amrum, samt den vestlige Del af Førø og den nordlige Del af Sild, nemlig Landskabet List; hertil kom saa Mandø samt den sydlige Del af Rømø. For Rømøs Vedkommende var Forholdene dog ret indviklede, idet den sydlige Del var ublandet kongerigsk, medens der i den nordlige, saakaldte slesvigske

Del laa spredte kongerigske Omraader; i Nørre Tvismark var saaledes 2 Gaarde og 5 Huse kongerigske, medens 1 Gaard og 5 Huse var slesvigske, og i Juvre hørte 7 Gaarde og 1 Hus til den kongerigske Enklave, medens 5 Gaarde og 4 Huse var slesvigske. Det samme var Tilfældet i andre Egne af det nordlige Rømø.

Paa samme Maade blev Forholdet i Enklaverne paa Fastlandet meget vanskelige at udrede. Ganske vist var der her nogle større Omraader, der helt — eller saa at sige helt — hørte til Enklaverne; et af de væsentligste af disse Omraader var Riberhus Birk, hvortil iøvrigt ogsaa Mandø regnedes. Med Mandø udgjorde denne Enklave 35845 Tdr. Land (209,9 km²) med (1855) 3833 Indbyggere. Men ogsaa her var der stærkt blandede Omraader; i Farup Sogn var der saaledes 4465 Tdr. Land til den kongerigske Del mod 1028 Tdr. Land til den slesvigske, i Seem Sogn var de tilsvarende Tal 5720 og 1478 og i Vester Vedsted Sogn 2648 og 2405.

Et andet stort Enklave-Omraade, der var nogenlunde sammenhængende, omfattede i det væsentlige store Strækninger omkring Bredeaa, nemlig Lø Herred med Trøjborg samt Møgeltønder og Ballum Birk, men det eneste ublandede Omraade her var det 5297 Tdr. Land store Ballum Sogn med 1501 Indbyggere. Hertil kom der saa mange spredte Smaaomraader, der ofte kun omfattede enkelte Gaarde eller endog maaske ubeboede Parceller, og som især var beliggende i den midterste Del af Hertugdømmet og i de østligere Egne.

Her skal kun nævnes ganske enkelte Eksempler paa de indviklede Forhold, der ofte herskede i det blandede Distrikt. I Randrup Sogn udgjordes den slesvigske Del saaledes af 2 Gaarde med 16 Indbyggere i Byen Randrup, medens der i den øvrige Del af Sognet — den kongerigske — var 12 Gaarde og Huse med ialt 234 Indbyggere. I Visby Sogn var 39 Gaarde og 81 Huse med ialt 730 Indbyggere beliggende i den kongerigske Del, medens den slesvigske Del kun omfattede 2 Huse med 13 Indbyggere i Gærup By. Ogsaa for de østligere Egne kan noget lignende anføres; i Rødding Sogn var der 1157 Indbyggere i den slesvigske Del mod 60 i den kongerigske. Denne kongerigske Del bestod af en Kro, 3 Gaarde og 5 Huse; ved Tællingen i 1855 var den ene Gaard i den kongerigske Del den, paa hvilken der var Højskole. Hvor indviklede Forholdene var, og hvor vanskelige de var at finde Rede i, viser maaske bedst den Omstændighed, at man i første Udgave af Traps Beskrivelse af Kongeriget Danmark bringer Enklavernes Tal fra Folketællingen i 1855 i revideret Form; Grunden til denne Revision var, at nogle af Indbyggerne var optalt baade under Kongeriget og under Slesvig i

den oprindelige Publikation af Folketællingen, samt at nogle kongerigske Indbyggere var medtaget som slesvigske.

Der kunde nævnes mange af den Slags Eksempler, men allerede de ovenfor anførte er tilstrækkelige til at vise, hvor vanskelige og uoverskuelige Forholdene var. Den efterfølgende Undersøgelse angaaende Enklaverne, og det Forsøg, der derigennem gøres paa at udrede visse Forhold angaaende deres Oprindelse, kommer da ogsaa kun til at dreje sig om de større Omraader, der stort set udgør et samlet Hele, altsaa i væsentlig Grad om Enklaverne paa Øerne samt i de vestlige Egne af Sønderjylland.

Efter de i Traps Beskrivelse af Danmark givne (2. Bd. 1859), reviderede Tal fra Folketællingen 1855 omfattede den kongerigske Del af det blandede Distrikt i dette Aar et Areal paa 96114 Tdr. Land eller 530,55 km² med ialt 15616 Indbyggere. Af dette samlede Omraade udgjorde Øerne ialt 110,45 km² med 3917 Indbyggere.

Ved en Undersøgelse angaaende Trafikken paa Vestkysten kom jeg, som naturligt er, Gang paa Gang til at beskæftige mig med de kongerigske Enklaver, og fik derved Lyst til at se lidt nærmere paa, hvorledes det forholdt sig med disse Omraader og med deres Oprindelse. For at kunne tage Stilling til dette Spørgsmaal er det imidlertid nødvendigt at give et kort Rids af de omhandlede Egenes historiske Udvikling. Ganske vist møder en saadan Udredning visse Vanskeligheder; Udviklingen har været saa rig paa Forandringer, at det kan være vanskeligt at faa de rene og klare Linier frem. Enkelte Afhandlinger beskæftiger sig dog med Enklaverne som Helhed; dette er f. Eks. Tilfældet med de i Litteraturfortegnelsen anførte Arbejder af M. H. Nielsen, K. J. Clement og Mackeprang.

En af Grundene til den afvekslende Udvikling ligger allerede i selve Landsdelens Beliggenhed; det forholdsvis smalle Landomraade, der forbinder Danmark med Tyskland, og som betegner Grænsedistriktet for forskellige Folkeslag, har altid været udsat for Omskiftelser. Her har været en stadig Svingning i Folkegrænsen mellem Tyskere, Frisere og Danskere, og disse Svingninger har paa mange Maader sat deres Præg paa Egnene.

I Enklaverne ved Vestkysten er det for en Del gamle Friseregne, det drejer sig om, og for disse Enklavers Oprindelse har den Omstændighed, at Friserne blev draget ind i den Kamp, som i Aarhundreder har bestaaet mellem Danskere og Tyskere om Herredømmet over Slesvig, været af afgørende Betydning. Omraadernes tidligste Historie er endnu for en stor Del ukendt; de samlede Friserstammer har sikkert oprindeligt dannet en politisk Enhed (Mi-

chelsen, S. 492), men efterhaanden har de danske Konger vundet mere og mere Indpas.

Den ældste af de gamle kongerigske Enklaver er sandsynligvis Ribe By, der fra gammel Tid havde udgjort en Enklave i Hertugdømmet; i det mindste regnedes den ikke til Sønderjylland efter Valdemarstiden (S. H. I, S. 39). Fra denne By udgik ogsaa for en Del Foranledningen til nogle af de andre Enklavers Opstaaen; saaledes synes allerede i 1292 Halvøen List sammen med Mandø at være blevet inddraget direkte under Kronen, idet Erik Menved i det nævnte Aar tilstod Ribe Borgerne „fri Besiddelse af deres Forstrand List, Mandø og alle Kyster, som ligger mellem fornævnte Steder og Ribe“. (Jacobsen, S. 16). Dette Tilsagn fornyedes flere Gange, saaledes af Christian I i 1455.

Ved Fremkomsten af de øvrige Enklaver spiller den i det 14. Aarh. efterhaanden meget mægtige Slægt Limbek en ikke ringe Rolle. Den første af denne Slægt, der fik Betydning i Slesvig, var Klavs Limbek, en holstensk Adelsmand, der i de urolige Aar i Begyndelsen af det 14. Aarh. var indvandret fra Holsten sammen med Grev Gert. Som saa mange andre af de indvandrede holstenske Adelsmænd forstod Klavs Limbek at skaffe sig Godser mange Steder; ved sit Giftermaal fik han Tørning Slot Vest for Haderslev, og desuden havde han faaet Kalø Slot i Pant. Ved Siden heraf skaffede han sig Indflydelse paa de frisiske Øer. Fra Begyndelsen af det 12. Aarh. havde disse Øer — i det mindste Sild — betalt en aarlig Afgift til den danske Krone, men havde ellers haft deres uindskrænkede politiske Frihed.

Det er ved Fredsslutningen mellem Kristoffer II og Grev Gert i 1332, at Slægten Limbek pludseligt dukker op i Sønderjylland og paa de frisiske Øer. I 1343 indløser Valdemar Atterdag de frisiske Herreder, der ikke hørte til Hertugdømmet, men stod direkte under Kronen; da de blandt andet nægtede at betale Skat, kom han i Strid med dem og foretog i 1344 et Tog mod dem. Sandsynligvis har Valdemar Atterdag pantsat Klavs Limbek Øerne Mandø, Rømø, Sild, Føhr og Amrum, hvoraf en Del blev ved Familien og derigenem kom til at staa under Kongeriget. Klavs Limbek anlagde Borge blandt Friserne, og vi finder en Borglevning paa Sild og tre paa Føhr, der bærer hans Navn, ligesom maaske ogsaa en Borgrest paa Amrum skyldes ham (Becker, S. 40).

Klavs Limbek blev som nævnt en meget mægtig Mand, der snart var med og snart mod Kongen. 1343 blev han Hovedsmand paa Sjælland og 1344 Drost, en Stilling, som han genvandt flere Gange, saaledes i 1365 og 1366. Han var i Besiddelse af en Mængde God-

ser rundt om i Landet; Kalø, der i en Tid havde været ude af hans Besiddelse, fik han igen tilbage som Len af Danmark, og desuden havde han Tørning, Møgeltønder, Gram og Hverringe paa Hinds-holm. Paa denne sidstnævnte Gaard var han den første Ejer, der kendes, men der vides intet om, hvorledes han er kommet i Besid-delse af Gaarden. Møgeltønder, som tilhørte Bispestolen i Ribe, havde Hertug Valdemar i 1361 været nødt til at opgive sin hertuge-lige Ret til, hvilket var Begyndelsen til, at Omraaderne her senere blev under den danske Krone (S. H. II, S. 44). Klavs Limbek var desuden en Tid Befalingsmand paa Riberhus Slot, og 1362 blev han af den danske Konge forlenet med Vesterland—Føhr. Den politi-ske Adskillelse mellem den vestlige og østlige De af Føhr, og den vestlige Dels Forbindelse med Ribe, stammer efter Michelsen (S. 601) fra 1360, da Ridderen Valdemar Zappy's Broder, Erik Rind, var Indehaver af Borgen ved Borgsum paa Føhr. Klavs Lim-bek døde c. 1372.

Ogsaa andre af Slægten Limbek havde paa denne Tid faaet Ind-pas i Sønderjylland. Dette Hertugdømme havde Hertug Valdemar maattet pantsætte til Holstenerne, og selvom det efterhaanden lyk-kedes ham at generhverve en Del af hans eget Hertugdømme, var han dog i saadanne Vanskeligheder, at han atter var nødt til at pantsætte adskilligt; saaledes fik Johan Limbek i 1344 overdra-get Lundtofte Herred Syd for Aabenraa, og i 1348 fik han Rømø tillige med Visby Sogn og Sølsted i Pant. Denne Johan Limbek var desuden Herre paa Trøjborg.

Klavs Limbek havde i sine sidste Aar været Modstander af Val-demar Atterdag, og var en af de førende i et Oprør, som jyske Adels-mænd i 1368 gjorde mod Kongen. Hans Søn, Henneke Limbek, var ved Faderens Død ligeledes imod Kongen. Han ejede det vig-tige Tørning Slot, som Kongen forgæves søgte at indtage i 1372, medens Gram Slot længere mod Vest faldt for Kongens Angreb. Forøvrigt har dette sidste Angreb sin særlige Interesse derved, at det maaske var her, Krudtet for første Gang anvendtes i Krige i Norden; Gram Slot har altsaa været en ret stærk Fæstning.

Nogen Tid efter Valdemar Atterdags Død sluttede Henneke Lim-bek sig til Dronning Margrethe, hvilket kostede ham Tønder Slot, som han havde haft fra de holstenske Grever. Ganske vist havde Valdemar Atterdag i sit sidste Leveaar skaffet dette Slot ind under den danske Krone, som ogsaa besad det i Dronning Margrethes første Aar (1375—1378), hvorefter de holstenske Grever atter havde udbredt deres Magt og faaet Tønder tilbage. Efterhaanden forøgede Henneke Limbek sit sønderjyske Gods stærkt; han var

Herre til Tørning, Møgeltønder, Gram og Trøjborg samt Skinkelborg ved Stenderup og Tvedsgaard i Dalby Sogn, begge Sydøst for Kolding. Skinkelborg havde han — sammen med Klav Limbek — købt af Slægten Skinkel (S. H. II, S. 56). Desuden blev han i 1378 Befalingsmand paa Riberhus, og var senere det samme paa Varde Slot.

Henneke Limbek faldt paa et Tog til Ditmarsken i 1404. Hans Søn Klavs Limbek blev en af Landets rigeste Mænd, som i Pantebesiddelse sad inde med et Omraade, der naaede fra Haderslev op til Skodborgaa, og som strakte sig helt over til Vestkysten og ned til Sild og Føhr (Andersen, S. 9). Desuden havde han Gaarden Børløs Øst for Haderslev (Clement, S. 14) og Skinkelborg, samt Møgeltønder og Trøjborg med Lø Herred, ligesom han ogsaa havde Salling Herred i det sydlige Fyn i Pant. Klavs Limbek var den sidste Stormand af den bekendte Slægt, og fra ham var det, at Dronning Margrethe erhvervede sig de Omraader, der senere skulde gaa over til at blive de kongerigske Enklaver. Klavs Limbek blev nemlig under en Fejde med den hertugelige Drost Erik Krummedige taget til Fange og maatte sælge betydelige Dele af sit Gods for at skaffe Løsepenge (O. Nielsen, S. 83). Dronning Margrethe var i disse Aar netop ved at skaffe sig forøget Indflydelse i Sønderjylland. Grev Gerhard, der i 1386 var blevet anerkendt som Hertug af Sønderjylland, var i 1404 faldet under et Tog til Ditmarsken, og Enkehertuginde, hvis Stilling overfor den mægtige Adel var meget vanskelig, og som desuden var i stadig Pengeforlegenhed, søgte nu Støtte hos Dronning Margrethe. Denne benyttede den Indflydelse, hun derved fik, til at faa store Omraader af Landet under sig, og disse Omraader gav hun saa atter som Len eller Pant til Kirken eller til Adelsmænd, som hun derved knyttede nærmere til sig. I 1407 købte hun af Klavs Limbek Trøjborg Slot med Lø Herred og overlod det til Bispestolen i Ribe sammen med Vesterland—Føhr, Amrum, List, Syd Rømø og Mandø (Arup, S. 183). Muligvis er det først fra dette Tidspunkt, at Adskillelsen mellem den nordlige og sydlige Del af Rømø stammer, saaledes at Klavs Limbek har haft hele Øen, men kun solgte Dronningen den sydlige Del. Moritz (S. 104, 107, 108) slutter dette af forskellige Omstændigheder; i Overdragelsen af Rømø til John Limbek i 1348 anvendes Udtrykket „terra Riim“, hvilket sikkert skal forstaaes som hele Øen, men i 1468 gav Christian I Ribe Bispestol Birkeret over et Antal Birker deriblandt Møgeltønder, Rømø, Lustrup og Ballum, og da „Rømø“ ofte senere nævnt i samme Sammenhæng tages i Betydningen „Syd-

Rømø“, er Delingen altsaa foregaaet mellem 1348 og 1468, og derfor maaske ved Salget i 1407.

Dronning Margrethe lagde som nævnt disse Kronens Erhvervelser ind under Ribe Bispestol og lagde dem samtidig ind under Viborg Landsting, saaledes at Domme paa Herredsting nu skulde appelleres til Jyllands Hovedtingsted i Viborg og ikke som tidligere til Hertugdømmets Landsting paa Urnehoved. Hermed var en Række Egne, der laa i Hertugdømmet, skilt ud fra dette, og Grunden lagt til de „kongerigske Enklaver“, der som ovenfor nævnt udgjorde særegne Omraader lige til 1864. Deres Stilling blev en Del afvigende fra Egnene i Hertugdømmet; for blot at nævne et Eksempel kan anføres, at medens „Danske Lov“ i 1683 indførtes i Enklaverne som i de øvrige Dele af Kongeriget, saa raadede i de slesvigske Egne stadigt Valdemar Sejrs „Jyske Lov“ fra 1241. Men ogsaa paa mange andre Maader ytrede Enklavernes Særstilling sig, blandt andet med Hensyn til Toldbestemmelserne.

De af Dronning Margrethe erhvervede Omraader forblev under Ribe Bispestol, indtil Reformationstiden gjorde Ende paa Bispedømmets Magt, hvorefter de inddroges umiddelbart under Kronen i 1536. Da den nye Lensadel opstod ved Enevældens Indførelse i 1660, blev det tidligere biskoppelige Hovedslot Møgeltønder overladt til den fra Svenskekrigen berømte Feltherre Hans Schack, og umiddelbart efter hans Død i 1676 oprettedes Grevskabet Schackenburg. Dette Grevskab blev ret betydeligt, idet det omfattede Sognene Møgelønder, Daler, Ballum, en Trediedel af Emmerlev Sogn, den sydlige Del af Rømø, samt List, Vesterland—Føhr og Amrum.

De forskellige Enklavers Historie efter denne Tid skal ikke omtales her. Hensigten med den ovenstaaende historiske Oversigt har kun været at opridse Forholdene ved deres første Oprindelse for derigennem at faa et Grundlag for en Bedømmelse, af hvilke Faktorer der kan have spillet med ind ved de kongerigske Enklavers Dannelse.

Beliggenheden af disse gamle kongerigske Omraader er paa flere Maader ret paafaldende. Ved en Betragtning af Kortet, der viser de større Enklavers Beliggenhed, vil man for det første lægge Mærke til, at de alle grupperer sig om Steder, der har haft Betydning for Handel og Trafik paa Slesvigs Vestkyst. Dette fremtræder paa en særlig tydelig Maade ved den største af Fastlandsenklaverne, der er beliggende omkring Bredeaaens nedre Løb, samt den sydlige Del af Rømø og List; alle disse nævnte Enklaver er beliggende omkring eller udfør det store Lister Dyb, et Farvand, som fra Naturens Side

er det bedst egnede til Sejlads fra det aabne Hav ind til Kysten, og som ogsaa gennem lange Tider var den vigtigste Indsejling paa

Fig. 1. Johs. Mejers Kort fra 1644.

klaven og Mandø, der er beliggende ved den gamle Indsejling til Ribe gennem Juvre Dyb og den senere Indsejling gennem Knude- denne Kyststrækning. Noget lignende er Tilfældet med Ribe-En-

dyb, samt med Amrum og den vestlige Del af Føhr, der ligger ved Smalle Dyb og Fartrap Dyb, de Farvande, der repræsenterede de sydlige Indsejlinger til Kysten.

Trods den spredte Beliggenhed viser disse Enklaver i det vestlige Slesvig altsaa i flere Henseender meget overensstemmende Træk ved deres Beliggenhed. Bortset fra denne findes der som Regel ikke nogen naturgeografisk Grænse for de forskellige Omraader; kun for den store Enklave i Bredeaa Lavningen kan Terrænet muligvis til en vis Grad have spillet en Rolle, idet dette Omraade i det væsentlige omfatter det lave Terræn omkring Bredeaa samt Dalstrøget, hvorigennem Sejersbækken løber. Derimod har det meste af Bakkeøen mellem Ballum og Emmerlev ikke været nogen Enklave. For de andre Omraader er Grænsen tilsyneladende ganske vilkaarlig, saa at Terrænet ikke kan have været af Betydning; dette gælder baade Grænsen mellem den nordlige og sydlige Del af Rømø, samt Afgrænsningen af List og af den vestlige Del af Føhr.

Omraadernes Frugtbarhed kan heller ikke have været det afgørende, idet der nemlig i denne Henseende er meget store Forskeligheder. Medens saaledes det ublandede Ballum Sogn med et Areal paa 5297 Tdr. Land ved den nye Matrikuls Indførelse i 1844 ansattes til $541\frac{7}{8}$ Tdr. Hartkorn, blev den 5092 Tdr. Land store kongerigske Del af Rømø ansat til $88\frac{1}{2}$ Tdr. Hartkorn og det 3518 Tdr. Land store List-Omraade endog kun til $9\frac{1}{2}$ Tdr. Hartkorn. Ikke mindst dette sidstnævnte Omraade viser altsaa en saa ringe Frugtbarhed, at det ikke kan have været af den Grund, man fra dansk Side var saa ivrig efter at bevare det for Kongeriget. Andre Faktorer har utvivlsomt spillet med ind og har været medbestemmende for, at disse Egne igennem lange Tider kom til at indtage en Særstilling indenfor det sønderjyske Landomraade.

Som det er fremgaaet af det foregaaende, stammer de kongerigske Enklaver fra Omraader, der har tilhørt Ribe Bispestol eller Slægten Limbek. De Landstrækninger, som de omfattede, betyder nu om Stunder mindre med Hensyn til Handel og Trafik, men i Middelalderen var Forholdet et noget andet. Ribe var dengang i sin Glansperiode, dens Betydning som Handelsplads naaede sikkert sit Højdepunkt omkring Aar 1400, og Egnene her havde saaledes en ikke ringe Betydning baade i kommerciel og strategisk Henseende; et Vidnesbyrd om dette sidste er den Omstændighed, at efter Kristoffer II's Haandfæstning skulde i Nørrejylland kun Riberhus, Koldinghus og Skanderborg bevares som faste Borge (Clausen, S. 13). Det maa da sikkert ogsaa anses for givet, at netop den Betyd-

ning, Egnene havde, har været medvirkende til Stormændenes Interesse for at skaffe sig Indflydelse her.

Dette synes i det mindste at fremgaa af en Betragtning af den Maade, paa hvilken de forskellige Stormænd skaffede sig Herredømme over de enkelte Egne, saaledes f. Eks. Ribe Bisperne. Ribe Stift strakte sig fra Limfjorden til Vidaaen, og Bispernes Indflydelse var stor; Hugo Matthiessen (1927, S. 116) har sikkert Ret, naar han fremhæver, at „den Konsekvens, hvormed Bispestolen hele Middelalderen igennem stræbte efter at samle Jordegods og faste Borge som Støttepunkter langs Vadesteder og alfare Veje i Stiftet, staar som Udtryk for en klar, velovervejet Plan om paa alle Egne, saa langt Krumstaven rakte, at kunne overvaage og beherske Trafikken.“ Som saadanne Støttepunkter anfører Hugo Matthiessen bl. a. Tarm og Lønborg Bispegaarde samt Lustrup i Seem Sogn og endelig den gamle Bispeborg Møgeltønder. Som yderligere Bevis for, at Ribebisperne var interesseret i at styrke Ribes Handel anføres, at de fra Midten af det 12. Aarh. delte Indkomsten af Byen med Kongen.

Ogsaa Begrænsningen af Ribe Stift viser det samme; Grænsen mellem dette Stift og Slesvig Stift blev fastlagt i Begyndelsen af det 11. Aarh., og Ribe Stift kom derefter til at gaa mod Sydøst helt ned til Hellevad Sogn Nordvest for Aabenraa. Det kom saaledes til at omslutte den gamle „Riber Vej“, der forbandt Ribe med Slesvig, ganske som Slesvig-Bispernes Omraade omsluttede Hærvejen til Skodborg Aa (Matthiessen 1930, S. 136). Denne Omstændighed gør det — i Forbindelse med det, at Grænsen mellem de to Stifter mærkeligt nok gik paa tværs af Sysselgrænsen — sandsynligt, at man havde sin ganske bestemte Hensigt med det (Marstrand, S. 42), og at de trafikale Hensyn uden Tvivl har spillet en stor Rolle. Et noget lignende Synspunkt fremsætter H. Olrik (S. 145), naar han skriver: „De danske Stæders Opsving maa have mere end tilfældig Tidssammenhæng med Bispedømmets Ordning. Kongen (Knud den Store) har paa een Gang virket for sine Bisper og sine Byer“.

Ogsaa andre Steder ses det, at Bisperne har lagt Vægt paa at sikre sig vigtige Trafikaarer, f. Eks. i Skaane (Matthiessen 1927, S. 116). Bisperne var ofte interesseret i Handel og havde undertiden egne Skibe; i en Hansereces berettes saaledes om Sørøvere, „dat se hadden nomen ene holck van hundirt lesten dem byschope van Rosschilde“ (Hanserecesse VIII, Nr. 983). Holken var en Skibstype, som anvendtes i Middelalderen, og Angivelsen af, at det opbragte Skib var paa 100 Læster eller ca. 200 Tons, viser, at det har

drejet sig om et Fartøj, der efter Datidens Størrelsesforhold var endog meget betydeligt.

En anden Vej, som Ribe Bisperne havde Interesse i at beherske eller have nogen Kontrol med, var den gamle, betydelige Vej, som fra Ribe gaar mod Syd langs Geestens Rand, og her finder vi da ogsaa en af de ældste af Ribebispernes Borge, nemlig Møgeltønder-

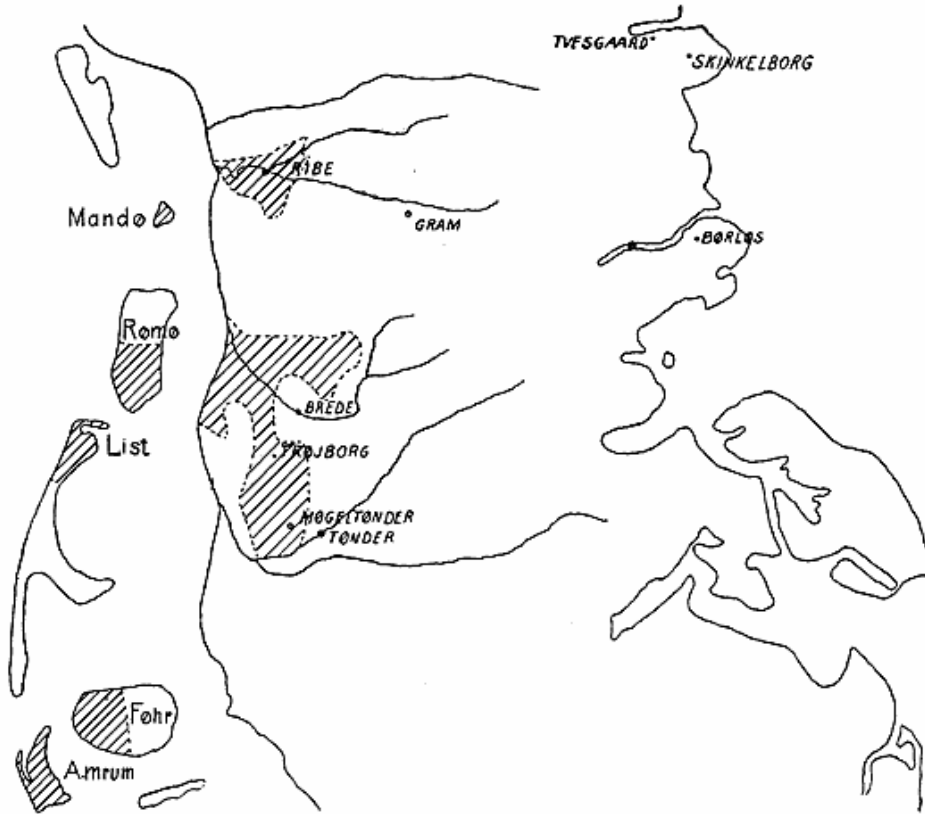

Fig. 2. Oversigtskort over de kongerigske Enklaver (delvis efter Trap) med Angivelse af visse af Slægten Limbecks Besiddelser.

hus. Ganske vist ligger dette Sted ikke i Nutiden ved den Hovedvej, der fra Ribe fører mod Syd over Bredebro og Tønder, og som fører gennem det Strøg, hvor ogsaa Hovedvejen er aftegnet paa Videnskabernes Selskabs Kort fra 1805. Tidligere var det derimod anderledes, hvilket blandt andet fremgaar af Kartografen Johannes Mejers Kort i Danckwerths Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein (1652). Efter disse Kort gik, som det fremgaar af Gengivelsen af et Kort af Mejer fra 1644, den gamle Vej fra Tønder mod Ribe først mod Vest over Gallehus og videre til Lindskov Mølle; herfra drejede den mod Nord over Østerby Hede, for saa over Visby Hede og Aaspe at naa Vadestedet

over Bredeaa ved Brede. Man foretrak denne vestlige Vej fremfor den nu anvendte østligere, da man herved opnaaede, at Mosedragene ved Sølsted blev undgaaet. Det har saaledes været denne Vej, der har været Hovedforbindelsen fra Ribe mod Syd i Middelalderen, hvilket maaske ogsaa forklarer Tilstedeværelsen af en saa vigtig Borg som Trøjborg, der netop laa paa denne gamle Vejstrækning, paa hvilken ogsaa Møgeltønder var af saa stor Betydning.

Bestræbelserne for at gavne Ribes Handel var ogsaa det, der førte med sig, at denne By i 1292 fik Retten til Lister Dyb, og at List fra den Tid kom til at staa i Forbindelse med Ribe. Ved det slesvigske Vadehavs Kyster var der efterhaanden opstaaet forskellige vigtige Handelspladser, saaledes som Tønning og den i 1362 forsvundne Handelsby Rungholt, der laa ved den nuværende Hallig Südfall; disse, og i ikke mindre Grad Tønder, har sikkert været anset for ubehagelige Konkurrenter til Ribe. Særlig efter at Tønder i 1243 havde faaet Stadsret af Hertug Abel, søgte Ribe at sikre sig sin Stilling og at faa Magten over de vigtigste Søfartsveje, hvilket altsaa ogsaa for en Del lykkedes. For Tønder blev Ribes Magt over Lister Dyb af nogen Betydning, ikke mindst da der i det 17. Aarh. oprettedes en Strømtold i dette Farvand (se S. 186).

Men ogsaa de indvandrede Stormandsslægter, der søgte at erhverve sig saa mange Godser som muligt, synes ogsaa at have haft deres bestemte Hensigt med baade den strategiske og den kommercielle Betydning af de Ejendomme, som de satte sig i Besiddelse af. Man maa her erindre den særlige Tilstand, der paa denne Tid herskede i Landet; dette var givet som Pant til de holstenske Grever, men disse Panteherrer var saa igen ofte nødt til at lade de forskellige Stormænd, der støttede dem, faa deres egne Borge og Herreder. For alle Panteherrerne, baade de store og de mindre, gjaldt den Bestemmelse, at de med det samme fik fuld Raadighed over og Brugsret til Pantet, hvorfor de alle gjorde sig mest mulig Umage for at faa saa meget som muligt ud af det. Mange af Stormændene holdt endog udrustede Skibe, hvormed de plyndrede Købmændenes Fartøjer, eller de fulgte den f. Eks. blandt Adelsmændene i Nordtyskland almindelige Skik og plyndrede de rejsende Købmænd. Denne Omstændighed maa uden Tvivl have været medvirkende til, at de Veje og de Steder, som Handelen fortrinsvis passerede, har været særligt betydningsfulde Panteomraader, som man gerne ønskede at komme i Besiddelse af.

Denne Opfattelse støttes i høj Grad, naar man ser paa de til de forskellige Tider til Slægten Limbek hørende Omraader. Ved en Gennemgang af denne Slægts Historie i Sønderjylland ser man

stadigt en bestemt Række af Navne dukke op; først og fremmest nævnes Limbekkerne som Herrer til Tørning i Barvidsyssel, en Borg som sammen med Tønder og Gottorp udgjorde Slesvigs vigtigste Borge i Middelalderen. Og yderligere støder man i denne Slægts Historie hele Tiden paa Navnene Gram, Møgeltønder, Trøjborg, Lø Herred samt Sild, Føhr og Amrum; hertil kommer saa Skinkelborg og Tvedsgaard, som Henneke Limbek og senere Klavs Limbek ejede.

Begge disse to sidstnævnte Gaarde er som tidligere omtalt beliggende Sydøst for Kolding. Deres Beliggenhed paa Halvøen ved Stenderup, hvor der fra Stenderup Hage kun er en kort Overfart til Halvøen Fønsskov paa Fyn, kunde tyde paa, at disse Gaarde har haft Slægtens Interesse paa Grund af Trafikken. Thi at der her har gaaet en vigtig Samfærdselsvej, fremgaar tydeligt af den Ruteanvisning fra det 14. Aarh., som Hugo Matthiessen omtaler, og som angiver, at Vejen mellem de to vigtige Handelspladser Ribe og Skanør gaar over Kolding, Føns, Odense og Nyborg (Matthiessen 1927, S. 114). I samme Retning peger den Omstændighed, at Henneke Limbek havde Gaarden Børløs, der laa Syd for Haderslev Fjord, ca. 6 km Øst for Byen; her førte den gamle Landevej mod Øst til Overfartsstedet ved Aarøsund. Netop om denne Henneke Limbek berettes det, at han gav sig af med at plyndre de rejsende Købmænd (Becher, S. 70). At Hensynet til disse Overfartssteder har spillet en Rolle, fremgaar ogsaa af Forliget mellem Hertug Valdemar og de holstenske Grever i 1340; det bestemtes her, at Greverne indtil videre skulde beholde Halvdelen af Brusk Herred paa Nordsiden af Kolding Fjord med Overfarten til Fyn (S. H. II, S. 38).

Endnu et vigtigt Sted i den nordligste Del af Sønderjylland var en Tid lang i Limbekkernes Besiddelse, nemlig Gram. Oprindelsen til denne Borg, der er beliggende ved Vejen mellem Ribe og Haderslev — omtrent midt mellem de to Byer — har efter Caroline E. Andersens Antagelse været, at en af Jyllands Smaakonger har villet sikre sig dette vigtige Knudepunkt i Midten af Sønderjylland, saaledes at Forbindelsen mellem Vest og Øst kunde beherskes (Andersen, S. 9). Ikke mindst i strategisk Henseende var denne Borg af meget stor Betydning, og for den danske Kongemagt var det derfor meget uheldigt, at der — som det undertiden var Tilfældet — sad mindre trofaste Mænd paa de to betydelige Borge Gram og Tørning.

Ogsaa ved Vestkysten havde Familien Limbek forstaaet at sætte sig fast paa Steder, som havde særlig Betydning. Her kan blot nævnes Trøjborg og Møgeltønder, samt den Indflydelse Slægten fik paa de frisiske Øer, foruden dette, at flere af Familien til Tider sad som

Lensmænd paa Riberhus. Limbekkerne viser her en ikke ringe Interesse for Handelen; de havde selv Handelsskibe, hvormed de drev international Fragtfart (Daenell, S. 29), men ved Siden heraf drev flere af dem Sørøveri. Dette var saaledes Tilfældet med Klavs Limbek, som Th. Becker betegner som en stor Sørøver, der plyndrede Skibene i Nordsøen. Becker mener (S. 42), at den Klav Limbek, der her er Tale om, ikke er Drosten under Valdemar Atterdag, men derimod hans Sønnesøn. Ogsaa om Henneke Limbek hedder det sig, at han, medens han var Lensmand paa Riberhus, drev Sørøveri mod Hansestæderne (O. Nielsen, S. 82). Givet er det i det mindste, at de hamborgske Søfarende betragtede de forskellige Borge, der byggedes paa Sild, Amrum og Føhr, som sande Røverreder. Limbekkerne har tilsyneladende forstaaet at udnytte den handelsmæssige Betydning, deres Gaarde havde, ved Siden af de rent politiske.

Slægten Limbeks Optræden i Sønderjylland i det 14. Aarh. falder i en Tid, der var rig paa Begivenheder. Aarsagen til deres Tilsynekomst ligger som nævnt i de forvirrede politiske Forhold i Landet, som gjorde det lettere for de indvandrede Stormænd at sætte sig fast i Landsdelen. Men ogsaa andre Faktorer har kunnet virke medbestemmende ind paa den Politik, de førte. Netop det 14. Aarh. var som nævnt den Tid, der betegner Ribes Storhed. Byens Handel har paa den Tid været ved at naa sin maximale Højde, Handelen paa Vestkysten har været betydelig, og hele Kysten har været præget af dette Liv. Langvejs fra er Trafikken gaaet mod Havnen ved Ribe, hvor fra den saa igen har fortsat sig tværs over Halvøen ad forskellige Veje og derfra videre over Fyn og Sjælland til den anden betydelige Handelsplads paa denne Tid — Skanør.

Det er desuden paafaldende, at for hele Vestkysten og de udenfor denne liggende Øer falder denne Tid, der mere end nogen anden er præget af politisk Forvirring, sammen med et Tidsafsnit, hvor en Række Stormfloder i meget høj Grad sætter Præg paa Egnene her, som iøvrigt den Gang var underkastet en Sænkning, efter hvad der er konstateret ved Misthusum. Stormfloderne foraarsagede gennemgribende Ændringer i de naturgeografiske Forhold, saavidt som det er muligt at slutte af de forhaandenværende Kilder. Dette Omraade, som uden Tvivl tidligere har dannet et nogenlunde sammenhængende Hele, splittedes nu; Forbindelsen mellem de forskellige Herreder og Øer blev mere løs, hvilket atter bevirkede, at Friserlandets indre Kraft svækkedes. Der opstod Uenighed mellem Herrederne, og dette var, i Forbindelse med den Omstændighed, at Omraaderne savnede en fast, maalbevidst Ledelse, medvirkende til, at f. Eks. Øernes gamle Uafhængighed og Frihed gik tabt. Og

samtidig med dette forringedes de frisiske Omraaders Evne til at kunne udrede den Afgift, som de var pligtige til Danmark, hvad yderlig bevirkede, at man undertiden maatte gribe til Forholdsmidler mod dem.

Samtidig med denne Ødelæggelse af Landomraader i de frisiske Egne kom ganske naturligt ogsaa betydelige Forandringer i de der-værende Farvande. Vore Oplysninger om Stormflodernes Indflydelse paa Sejlrenderne og Landomridset i det 14. Aarh. er dog behæftet med meget stor Usikkerhed. Krønikernes Opgivelser er ofte upaalidelige og maaske endog indbyrdes selvmodsigende paa mange Punkter, og noget anvendeligt Kortmateriale, der kan belyse de eventuelle Forandringer, findes ikke. Men meget tyder paa, at der er sket store Forandringer, og at navnlig Farvandene mellem Sild og Føhr og Fastlandet har undergaaet en ikke ringe Udvidelse. Saaledes skriver en frisisk Præst ca. 1624 om en Stormflod, der i 1338 hærgede Egnen mellem Sild og Eiderstedt: „Dieses Jahr ist aber die Westsee sehr streng ein und ausgelaufen, dass das Wasser nicht allein Strand, sondern alle umliegende Eylande durch grosse weite und tiefe Reviere von einander gerissen und unterschieden.“ (Hansen 1856, S. 49).

Muligvis skal denne Beskrivelse forstaas saaledes, at de forskellige Øer skiltes fra hinanden ved den omtalte Stormflod, hvad der dog paa den anden Side ikke kan være helt sikkert; fra 1141 foreligger der nemlig et Dokument, hvorved Kong Erik skænker Klostret i Odense 30 Mark aarligt af Ydelserne fra Øen Sild, hvilket altsaa synes at bevise, at der dengang har været Adskillelse mellem Sild og de østligere Øer. Andre Meddelelser gaar ud paa, at Føhr og Sild omkring 1200 kun var adskilt ved et ganske smalt Løb; desuden viser Fortegnelsen af Øer i Kong Valdemar Sejrs Jordebog for 1231, at Nordfrisland paa denne Tid ikke har været et sammenhængende Marskland.

Woebcken anser det imidlertid for givet, at der omkring Aar 1000 var Forbindelse mellem Amrum og Føhr og derfra videre til Fastlandet (Jacobsen, S. 102), og i samme Retning peger ogsaa Tilstedeværelsen af den „Riperstig“, som efter C. P. Hansen (1845, S. 14) gik fra Eiderstedt over Føhr og Amrum til Nordenden af Sild, hvorfra man fortsatte pr. Skib til Ribe.

Meget tyder saaledes paa, at Udformningen af Farvandene omkring Sild, Amrum og Føhr først er paabegyndt rigtigt i det 13. Aarh. Man maa antage, at Omraadet før den Tid kun har været gennemskaaret af en Art Loer, saaledes som man stadigt finder dem i Vaderne, medens de fleste af de brede Havarme, som fore-

kommer der nu, ikke eksisterede dengang. Den store Forandring, der har fundet Sted, med Ødelæggelse af udstrakte Landomraader og store Dele af de høje Vader, maa dog ikke ses som en enkelt Stormflods Værk, selv om visse af disse for Eftertiden er kommet til at staa som den eneste Aarsag til Forandringen.

Søfarten har nu efterhaanden begyndt at finde Vej gennem de uddybede Løb; det er saaledes den Tids geografiske Forandringer, der er Grundlaget for Opkomsten af Husum. Maaske Sejladsen ad de nydannede Farvande Øst for Sild ikke har betydet ret meget, men at den har eksisteret noget senere, viser blandt andet et Brev fra Christian IV til Koriftz Ulfeldt (1643), hvori denne faar Befaling til at lade et af Flaadens Skibe „gaa henad Ammerup (Amrum) och sammestedtzt ware paa, at ingen løbber der yggennem och intet fortolder“.

Egnene har i det mindste ved Forandringerne faaet en forøget Betydning og større Interesse, hvad der ogsaa til Dels forklarer de Anstrengelser, som f. Eks. Slægten Limbek gør for at erhverve sig Magt der.

Den Interesse, som saaledes kom til at knytte sig til disse Omraader, giver sig ogsaa Udslag ved Fredsslutningen i 1435. Ved denne Fred i Vordingborg maatte Erik af Pommern overlade Grev Adolf VIII Hertugdømmet Slesvig og de frisiske Udlande, men beholdt Vesterland-Føhr og Amrum samt List. Danskerne lagde Vægt paa at beholde disse Enklaver; Farvandene her var værdifulde for dem og ikke mindst gjaldt det for dem at bevare den vigtige Indsejling Lister Dyb med den indenfor dette værende Rhed (Lister Havn), samt Smalle Dyb ved Amrum og Føhr; begge Steder var udmærket egnede som Pladser for Krigsskibe, hvad de ogsaa senere — f. Eks. under Christian IV — anvendtes til.

De i det vestlige Slesvig beliggende Enklavers Betydning holdt sig, saalænge Handelen paa Ribe var i sin Blomstringsperiode; særligt gjaldt dette selvfølgelig Enklaverne omkring Lister Dyb. Dette Løbs Betydning regnedes for saa stor, at Karl X Gustaf af Sverige i 1658 endog mente at kunne tilkøbe sig Englands Forbundsskab mod Danmark ved at tilbyde Cromwell Lister Dyb med omliggende Øer (Jacobsen, S. 21). Nævnes maa i denne Forbindelse ogsaa Christian IV's Planer om at anlægge en Handelsby ved denne Indsejling.

I Aarene 1642 til 1643 var der etableret en Strømtold, som senere genoprettedes i 1681. Det forordnedes dengang, at alle Skibe, som passerede Farvandet mellem Sild og Wieding Herred, skulde fortolde ved det nyoprettede Toldsted. Ligeledes bestemtes det, at Fartøjer, der gik gennem Smalle Dyb eller gennem Fartrap Dyb

skulde søge ned til Tolderens Befuldmægtigede paa Amrum (Andresen, S. 215).

Tønder besværede sig over denne Told, som ogsaa blev Genstand for Underhandlinger mellem Kongen af Danmark og Hertugen af Gottorp. Fra Kongerigets Side stillede man sig meget afvisende, til Dels paa en noget overlegen Maade; man begrundede dette ved følgende Udtalelse: „Der Lyster-Strom oder Tief hat auff beyden Seiten seinen kundbaren Lauff zwischen I. Kön. Maytt. understreitigen, zur Kron Dennemarken gehörigen Landen, gehört also unter Deroselben Souveraine Hoheit, und ist daher ein wunderbarlicher Einfall, in einem frembden Gebiete und auff frembden Fahrwassern wegen Zollhebens Ziel oder Masse setzen zu wollen. Ob die vormalige Gottorfische Unterthanen sich der Fahrt auff besagtem Strom gebraucht oder nicht, thut wenig zur Sache. Dan es in ihrem Gefallen gestanden, davon weg zu bleiben“. (Andresen, S. 216 f). Der fremhæves saaledes her netop dette, at Omraaderne omkring Lister Dyb tilhører den danske Konge, hvorfor Farvandet er helt dansk.

I 1648 sender Tønder en Anmodning til Kongen om at forbedre Byens Stilling, og blandt de Forslag, man fra Tønders Side fremkom med, var ogsaa et, der gik ud paa en Ophævelse af Lister Tolden. Dette opnaaedes dog først ved Fredsslutningen i Travendal den 18. August 1700, idet det i Artikel IX i Fredsbestemmelserne bestemtes, at der ikke skulde være Told paa Varer, der ad Søvejen førtes til eller fra Tønder Amt (Andresen, S. 218).

Men med Ribes Nedgang og med den Forskydning, som Handelsvejene undergik, svandt ogsaa Enklavernes Betydning, og deres Stilling blev efterhaanden endog ret vanskelig. Tidligere havde deres Forbindelse med Kongeriget bragt dem forskellige Fordele, som f. Eks. da de under Frederik II (i 1582) blev fritaget for at skulle svare Øresundstolden, noget som bevirkede, at Skibsfarten fra Rømø voksede i ikke ringe Grad (Jacobsen S. 26). Men da Christian IV i 1611 ophævede denne Bestemmelse, standsede Farten med Rømø Skibene omtrent fuldstændigt.

Senere bevirkede den Omstændighed, at Enklaverne var under de kongerigske Toldbestemmelser, at de var daarligere stillet end de Egne af Hertugdømmerne, der omgav dem, noget der i særlig Grad fik Betydning for Ribe. Men nogen Værdi for Handel og Trafik havde ikke; det er først, da de trafikale Forhold er ved at ændre sig i Midten af det 19. Aarh., ved at Indførelsen af Dampkraften i Skibsfarten og Landtrafikken paany bevirkede en Forskydning af Handelsvejenes Forløb og fremkalder Ønsket om en Storhavn ved Vestkysten, at visse af Enklaverne paany faar Interesse. Angaaende

den Udvikling, der foregik i disse Egne i Midten af det 19. Aarh., skal her kun henvises til mit Arbejde om Skibsfarten i det danske Vadehav, dog maa det tilføjes, at der ved Afslutningen af Trearskrigen i 1850 var Tale om at drage en Grænse over Højer og List. Disse to Steder samt Flensborg skulde saa være Frihavne (Hedemann-Heespen, S. 294). I den følgende Tid indtager netop Egnene i Enklaverne omkring Lister Dyb en fremskudt Stilling i Diskussionen om Anlægget af en Vestkysthavn, men Afstaaelsen af Hertugdømmet i 1864 ændrede Situationen fuldstændigt.

Enklaverne havde været af en vis Betydning for Ribe, og Tilfældet førte med sig, at man ved Afstaaelsen af disse kongerigske Omraader kom til at beskæftige sig med den gamle Handelsbys Opland. Det Omraade, som Danmark fik som Erstatning for de afstaaede Enklaver, kom foruden Ærø og de 8 Sogne til at omfatte nogle Egne ved Ribe, som for en stor Del var Enklaver i Forvejen, nemlig Vester Vedsted, Seem, Farup og Hjortlund Sogne, samt den Del af Vilslev Sogne, der laa Syd for Kongeaaen; hertil kom saa det meste af Kalvslund Sogn og et lille Stykke af Fole Sogn (H. M. Nielsen, S. 551). Efter det oprindelige Udkast til den nye Grænse skulde denne gaa langs Kongeaaen til Hjortlund Sogn og derfra videre mod Syd til Obbekær Øst for Ribe; herved vilde Ribe, der allerede ved Fredstraktaten havde mistet to Trediedele af sit Opland, yderligere være afskaaret fra en Del af sit Opland Nord for Kongeaaen, da dens Hovedforbindelsesvej mod Øst — Vejen til Kolding — vilde blive overskaaret af den nye Grænse. Det lykkedes — mod en lille Afstaaelse i Taps Sogn — at faa Grænsen flyttet, saaledes at den kom til at gaa lige Øst for Villebøl Bro; Ribe beholdt derved den vigtige Vejforbindelse (H. M. Nielsen, S. 549 f.).

Imidlertid kom dette ikke til at faa megen Betydning for Byen, da Gennemførelsen af Jernbanen til Esbjerg i 1874 medførte, at næsten hele det Opland, som Ribe havde haft Nord for Kongeaaen, gik over til de nye Stationsbyer ved denne Bane.

LITTERATUR.

- Andersen, Caroline E.*: Grams Historie. Kbhvn. 1926.
Andresen, L.: Acta Tunderensia (Zeitschr. d. Ges. f. Schl.—Holst. Gesch. Bd. 39, 1909).
Arup, E.: Danmarks Historie II. Kbhvn. 1932.
Becker, Th.: Slægten Limbæk (Orion, hist.-geogr. Maanedsskr. Bd. 1, 1839).
Clausen, H. V.: Sønderjylland. Kbhvn. 1932.

-
- Clement, K. J.*: Die dänischen Enklaven im Herzogtum Schleswig und ihre gewaltsame Entstehung auf nicht dänischen Boden. Altona 1864.
- Daenell, E.*: Die Blütezeit der deutschen Hanse I. Berlin 1905.
- Hansen, C. P.*: Chronik der Friesischen Uthlande. Altona 1856.
- Hansen, C. P.*: Die Insel Sylt (Archiv f. Gesch. d. Herzogthümer Schleswig, Holstein u. Lauenburg, IV 1845).
- Hedemann-Heespen, P. v.*: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit. Kiel 1926.
- Jacobsen, N. H.*: Skibsfarten i det danske Vadehav. Kbhvn. 1937.
- Mackeprang*: Über die Ursprung der vormals dänischen Landestheile Schleswigs. (Zeitschr. d. Ges. f. Schl.—Holst. Gesch. Bd. 17, 1887).
- Marstrand, V.*: Aabenraa. Kbhvn. 1933.
- Matthiessen, H.*: Hærvejen. Kbhvn. 1930.
- Matthiessen, H.*: Middelalderlige Byer. Kbhvn. 1927.
- Michelsen, A. L. J.*: Nordfriesland im Mittelalter. (Staatsb. Magaz. VIII, 1828).
- Moritz, E.*: Die Insel Röm. Berlin 1909.
- Nielsen, H. M.*: De kongerigske Enklaver. (Fra Ribe Amt V (1919—22)).
- Nielsen, O.*: Historiske Efterretninger om Malt Herred. Kbhvn. 1870.
- Olrik, H.*: Konge og Præstestand i den danske Middelalder. 1—2. Kbhvn. 1892—95.
- Sønderjyllands Historie I—II. Kbhvn. 1930 —. (cit.: S. H.).
-